INLEIDING

OVER HISTORISCHE VERWONDERING, *THICK DESCRIPTION* EN *HISTOIRE CROISÉE*

EEN ODE AAN DE HISTORISCHE VERWONDERING

Meerdere meesters (m/v/x) dingen om de hand van de historici: de wetenschap, het grote publiek, de natie of een andere collectiviteit. Op zich is dat een flatterende gedachte, maar ze kan ook erg verwarrend zijn en historici met een identiteitscrisis confronteren. De wetenschap vraagt historici om patronen te ontwaren, concepten te ontlenen aan andere disciplines, doorgedreven onderzoek te doen over één thematiek. Het grote publiek wil ofwel eenvoudige antwoorden op complexe vragen, ofwel gewoon aantrekkelijke verhalen. De natie of een andere collectiviteit wil een groot verhaal waarin ze zichzelf kan herkennen – en als dat niet kan, dan toch minstens een canon van 'vensters' of een reeks 'herinneringsplaatsen' die deze identificatie mogelijk maken.

Slechts zelden dienen historici een van deze meesters onvoorwaardelijk. Niettemin tonen ze zich doorgaans gevoelig voor de verwachtingen van hun potentiële publiek, en beoefenen ze met het oog daarop heel uiteenlopende genres: het gespecialiseerde wetenschappelijke artikel, het opiniestuk, het vrijblijvende pratje, het populariserende boek, een bijdrage tot de canon. In elk van die gevallen dreigt echter één ding verloren te gaan: de historische verwondering. Die ontstaat juist wanneer de geschiedenis zich in al haar complexiteit openbaart op een moment en een plaats waar de historicus of historica er niet naar op zoek is: bij het wandelen door de eigen wijk, in verre landen of op reis, of bij het lezen van een roman of het luisteren naar muziek. Het gaat daarbij niet – of toch niet noodzakelijk – om de historische sensatie waarover Johan Huizinga schreef, en die Jo Tollebeek en Tom Verschaffel decennia later herwaardeerden als uitgangspunt voor elke geschiedschrijving[1]: de haast mystieke ervaring die ontstaat wanneer iemand in rechtstreeks, materieel contact komt met een overblijfsel uit het verleden. De historische verwondering waarover ik het heb, ontstaat niet noodzakelijk wanneer ik via een materieel object contact heb met een historische actor, maar kan evengoed ontstaan wanneer ik een recent uitgegeven tekst lees, naar muziek van een hedendaagse artiest luister, of in een krantenbericht een historische verwijzing opvang.

Historische verwondering is ook iets anders dan historische nieuwsgierigheid: waar deze laatste berust op een hang naar *kennis* over aspecten van het verleden, daar is historische verwondering de intellectuele activiteit die in werking treedt wanneer iemand iets leest, ziet, hoort, ruikt of voelt dat hem of haar een nieuw *inzicht* in het verleden biedt, of dat een ouder inzicht plots veel concreter, dieper, rijker en complexer maakt. Net zoals de historische sensatie en de historische nieuwsgierigheid kan de

historische verwondering aanleiding geven tot een duurzame historische interesse voor een aspect van het verleden, maar ze doet dat vanuit een andere aanvliegroute. Bij historische nieuwsgierigheid is die aanvliegroute de wil om te weten, bij historische sensatie het plotse contact met het verleden. De historische verwondering van haar kant is gebouwd op het verlangen om historische processen te begrijpen. Meer dan wie ook staan historici open voor dergelijke verwondering, omdat ze breed over het verleden hebben gelezen en omdat ze op de hoogte zijn van theorieën en concepten die worden gebruikt om dat verleden beter te begrijpen, en van de debatten die daarover worden gevoerd. De historische verwondering is de gedaante waarin hun enige échte meester (m/v/x) zich aan hen openbaart: de geschiedenis, dat complexe proces waarin we betekenis geven aan het verleden.

Deze momenten van verwondering doen zich idealiter regelmatig voor tijdens het onderzoek van de historicus – wanneer een historische bron een dieper inzicht biedt óf wanneer een passage uit de secundaire literatuur de historicus beter laat begrijpen wat in de bronnen is aangetroffen. Vaak echter betreffen deze momenten van verwondering niet de thematiek waarin de historicus gespecialiseerd is, en dringen ze zich onverhoeds op wanneer deze niet met onderzoek bezig is. Op dergelijke momenten is de historische verwondering misschien zelfs het zuiverst, aangezien ze niet wordt voorbereid door een context van specifieke historische interesse.

Historische verwondering ent zich doorgaans ook niet op de collectieve herinneringen van de gemeenschap waarin de historicus is gesocialiseerd. Eigen aan deze momenten van verwondering is dat ze ontstaan wanneer verschillende tendensen uit het verleden elkaar op een onverwachte of onvoorziene manier

kruisen. Aan de basis van die ervaring ligt geen identificatie, maar integendeel de confrontatie met de andersheid van het verleden. Je ondergaat ze niet wanneer je op zoek gaat naar datgene wat bepalend is voor de groep waartoe je behoort, wel wanneer je buiten de grenzen van die groep treedt en interesse toont in evoluties die zich daarbuiten voordoen. De metafoor van het venster, die zo vaak wordt gebruikt om historische canons te beschrijven, kan dus ook worden gebruikt om deze momenten van historische verwondering te vatten. Maar waar bij de canon het venster vooral dient om licht te laten schijnen op wat er *in* het huis gebeurt (of dat nu de natie of een andere groep is), wordt het bij momenten van historische verwondering vooral gebruikt om naar de rijke en veranderlijke buitenwereld te kijken.

Om dezelfde reden verschillen de 'plaatsen' die aanleiding geven tot deze historische verwondering sterk van datgene wat de Franse historicus en journalist Pierre Nora *lieux de mémoire* noemde, en wat in het Nederlands ook wel eens als 'pleisterplaatsen van het geheugen' wordt aangeduid.[2] Deze laatste term geeft aan dat het niet in de eerste plaats om fysieke, geografisch lokaliseerbare plaatsen, maar wel om *symbolische* plaatsen gaat: gebouwen, voorwerpen, liederen, gedichten, personages die een herkenbare positie hebben verworven in het geheugen van een (nationale of andere) collectiviteit, en waarbij die collectiviteit een zekere geborgenheid kan vinden in een periode waarin haar identiteit niet langer vanzelfsprekend is. De plaatsen van historische verwondering kunnen op een vergelijkbare manier zowel materiele als immateriële vormen aannemen, maar ze beantwoorden meer aan het beeld dat de Colombiaanse schrijver Juan Gabriel Vásquez oproept in zijn recente roman *Los nombres de Feliza* (die verderop in dit boek opnieuw aan bod komt):

Het verleden was een spelend kind; het verborg zich op de kleine plaats waar men het minst aan dacht en het kon tevoorschijn komen uit zijn verstopplaats met een verrassing in de handen, maar ook met een mes.[3]

De plaatsen van historische verwondering zijn in dit beeld tegelijk verstopplaatsen en plaatsen van ontmoeting of confrontatie met het onverwachte. Plaatsen waar het spel van aan- en afwezigheid van het verleden zich afspeelt, dat volgens Michel de Certeau aan de basis ligt van het proces van historisering.[4] Indien we het beeld van Vásquez doortrekken, dan roept die historisering twee vergelijkingen op. Enerzijds is ze als het uitpakken van een geschenk: wat brengt het schenken teweeg bij schenker en ontvanger? Anderzijds is ze als het forensische onderzoek van de messteek: wat bezielde de dader, welke fysieke wond en/of mentaal trauma veroorzaakte ze bij het slachtoffer, en in welke mate is dat trauma overwonnen? Daarom zijn plaatsen van historische verwondering plaatsen van vertrek eerder dan van aankomst, van beginnend avontuur of van ontheemding eerder dan van de veilige geborgenheid die men bij thuiskomst ervaart. Vanuit deze plaatsen wordt de andersheid van het verleden (dat vaak als een 'vreemd land' wordt beschreven) verkend, eerder dan dat in hen de herkenbaarheid van de herinnering wordt gezocht. Juist omdat ze het proces van historisering op gang zetten, kunnen ze ook kortweg *plaatsen van geschiedenis* worden genoemd. Hier is de geschiedenis niet ondergeschikt aan behoeften in het heden (identificatie, lering), maar legt ze soeverein haar wil op aan wie met haar wordt geconfronteerd.

Ook de foto op de cover van dit boek en degene die in deze inleiding staat afgedrukt, tonen een plaats van historische verwondering als een vertrekpunt van heel verschillende dynamieken. Die plaats is in beide gevallen de zestiende-eeuwse Ottomaanse brug van de Bosnische stad Mostar. Die geldt zowel op een stedelijk en nationaal als op een globaal niveau als een herkenbare

herinneringsplaats, een baken van continuïteit in een regio die lang door geweld werd geteisterd. De foto's leggen echter de nadruk op het moment van spanning dat ontstaat wanneer iemand van de brug duikt. Het historische moment waarop dat gebeurt, zorgt ervoor dat dit vertrek heel verschillende connotaties in zich draagt. De foto op de cover is genomen in 2013, negen jaar nadat de brug was hersteld dankzij massale financiële steun van UNESCO. Ondanks de spanningen die nog in de stad bestonden – en waarover het verder in dit boek nog zal gaan – leek toch weer een vorm van optimisme mogelijk te zijn. De springende man verwacht met zijn duik ongetwijfeld in de eerste plaats applaus te krijgen van het uitgelaten publiek op de brug. De tweede foto is genomen in september 1997 (door de Italiaanse fotograaf Mario Boccia), kort na het einde van de oorlogen die het land hadden verscheurd, en slechts drie jaar nadat de historische brug was verwoest door het Bosnisch-Kroatische leger. Die vernieling is nog prominent zichtbaar in de foto. We weten niet wie van de brug duikt, maar we kunnen veronderstellen dat de persoon in kwestie het niet voor het applaus doet. Van de mensen op de tijdelijke noodbrug zijn er overigens slechts enkele op deze sprong geconcentreerd. De anderen leggen zich toe op hun dagelijkse activiteiten, misschien wel op broodnodige herstellingswerken. Van de brug springen in 1997 was ongetwijfeld een poging om de gapende wond die de oorlog had geslagen, te laten helen. De man op de eerste foto hoopt een cadeau uit te pakken, die op de tweede de gevolgen van de messteek te overwinnen.

Elk van de drieëntwintig teksten in dit boek vertrekt dan ook vanuit een dergelijke plaats van historische verwondering, of soms vanuit een vergelijking tussen verschillende van zulke plaatsen. Het gaat om plaatsen waar ik ooit ben terechtgekomen – al reizend, al lezend, al fietsend door mijn dorp, al luisterend

naar muziek, al kijkend naar het televisiejournaal – en die me vragen deden stellen bij de historische inzichten die ik tot dan toe had verworven of die wegen openden naar nieuwe inzichten. Deze plaatsen kunnen heel dicht bij huis liggen, maar evengoed in landen als Finland, Bosnië-Herzegovina, Servië, Azerbeidzjan, Senegal, Frankrijk, Duitsland of Colombia. Dat ik op deze plaatsen belandde, werd in hoge mate bepaald door toevallige factoren. Ook de volgorde waarin ik erover vertel, vertoont een bewuste willekeur. De bijdragen zijn louter chronologisch gerangschikt, met als bepalende factor het moment waarop ik de plaats in kwestie (materieel of virtueel) bezocht. Uitgerekend omdat ik de historische verwondering die me op die plaats trof, wil weergeven, ga ik niet op zoek naar ruimere thematische samenhangen en maak ik nauwelijks kruisverwijzingen tussen de artikelen. Om dezelfde reden kies ik ook voor heel korte teksten, van maximaal zestienhonderd woorden. Dat is net iets langer dan het format van de blogs die op geregelde tijdstippen verschijnen op de website van mijn onderzoeksgroep aan de Universiteit Antwerpen: Power in History. Tien van de teksten in dit boek zijn ook eerst op die site verschenen, weliswaar in een (licht) andere versie. Het gaat om de nummers 2-5, 9-12, 15 en 21. De andere hadden daar ook een plaats kunnen krijgen. Zestienhonderd woorden zijn voldoende om de complexiteit van een fenomeen te duiden en historische verwondering te wekken, maar te weinig om op basis van diepgravend onderzoek antwoorden te bieden op alle vragen die de plaatsen van geschiedenis opwerpen. Daarom ook bevatten de bijdragen geen notenapparaat. Waar ik echt in dialoog treed met bestaande literatuur, heb ik wel een heel summiere bibliografie toegevoegd.

De meeste plaatsen van historische verwondering die in dit boek aan bod komen, bevinden zich niet in het domein van mijn